

*Кадыралиева К.*

## «МАНАС» - БААЛУУ МУРАС

*Кадыралиева К.*

### «МАНАС» – ЦЕННОЕ НАСЛЕДИЕ

«Манас» эпосу - кыргыз калкынын каны-жаны менен кошо жаралган, көөнөрбөс, өлбөс-өчпөс улуу мурас. Ар бир кыргыз баласы Манастын деми менен, улуу руху менен азыктанып жашайт.

Эл башынын эмне деген гана кыйын кезендер өтпөгөн. Дал ошондой кыйынчылык, катаалдыктардын баардыгын кыргыз калкы көтөрүп, чыдап жүрөгүндөгү Манас атанын рух таасири менен женип, кылымдардан-кылым улам, «Түгөнгөн сайын түтөгөн кыргыз»- атанын жашап, өмүр кечирип келүүдө. Башканы айтпаганда да, апрелден берки эл башына түшкөн ааламат, мүшкүлдү айтсак, манастын улуу руху, бабабыздын каны ар бир кыргыз баласында ойноп тургандыгы айдан ачык көрүндү.

Ажалдын тике маңдай келген огуна курал-жараксыз, балта-союлсуз, Манастай көк жал, эр жүрөктүү уулдарыбыз, эр азаматтарыбыз төшүн тосуп, ыйык Мекени, эли-журту, алардын келечеги үчүн мерт болушту.!

Дүйнө жүзү боюнча эч бир улутта, эч бир элде кыргыздай жалын жүрөк, тайманбас, ажалдын огуна да жалтанбас эл жок экендигин аалам эли өз көздөрү менен көрүп, өз кулактары менен угуп, болуп көрбөгөндөй айран таң калышты.

Бул болсо, кыргыздын тарыхынын, Манас, бабабыздын улуу рухунун өлбөс-өчпөстүгүнүн кашкайган далили эле.

Элдик аң-сезимдин кыялынан жаралган «Манас» - эпосу өзүнчө бир дүйнө, өзүнчө бир аалам. Анын тереңинде кыргыз элинин тарыхы менен тагдыры-дөөлөттүү байыркы символдору менен образдары жатат.

Ар убак Манас атабыз түптөп кеткен элибизди-жерибизди, тилибизди-дилибизди жоготпой, андан ары улам, кыргызымдын кыраандыгын даңазалай берүү, иш жүзүндө да, жашоо турмушубузда да, улуу сабак, улуу насаат, улуу насаат катары туу туту билүүнү өзүбүз гана эмес, өзгөлөргө да үйрөтө жүрүү биздин парзыбыз.

Эпостун ооздон-оозго өткөн оозеки жашоосу токтолуп, китептик өмүрү башталган цивилизация доорунда да азыркы муун адамдарына эпос руханий гүлазык болуп, маданияттын ар кыл салаалары менен тармактарында ар кыл көрүнүштөрдү жаратууда.

«Манас»-эл жомогу, элдин жашоо тумары, эскирип чакыра ураны!» деп Сабыр Иптаров өз макаласында жазгандай, сырттан кол салган жоолордон коргонуу, ошого байланыштуу элдин башын кошууга багытталган аракеттер, элдик каармандардын баатырдыгын даңазалоо, элдин боштондугу жана жыргалчылыгы үчүн, мекени үчүн курмандыкка даяр болуу, кадиксиз достук, айныбас махабат, адилетүүлүк, баатырдык, амалкөйлүк, карду табигат менен күрөшүү сыяктуу жалпы адамзаттык идеалдар-бул эпостун идеялык негизин түзөт.

Көп кылымдарды ичине алган, далай тарыхый окуяларды чагылдырган, нечен жомокчулардын талантынан жаралып, оозеки формада жашап, бизге чейин жеткен бул көркөм чыгарма, кыргыздын аянытүш, баяны жомок экендигинин далили.

Жомок-бул жараткандын элге жазып берген руханий конституциясы, жомокчуну жеткирсин, деп эл ичинен тандап алган татыктуу адамы. Жомок аркылуу акылыбыз өсүп, жүрөгүбүз тазарат. Жомокчу аркылуу адамды сыйлоого үйрөнүп, өнөрдү барктоо жаралат, ошондуктан «Манас» эпосу манасчылык (жомок айтуу) өнөрү менен кошо сакталат.

«Манас» - кыргыз тарыхынын алтын казынасы катары, келечек муундарды тарбиялоодогу улуттук баалуулугубузду даңазалаган элдик педагогиканын табылгыз усулдук каражаты.

Улуу бабам Манас тили-Кыргыз тил  
Айдын-Көлдүн ширөөсүнөн бүткөндөй.

Баатырдыгын, эрендигин, шердигин  
Таасын айтат тилим гана өзгөрбөй.

Тил болбосо кыргыз элдин ким билмек?

Тил болбосо, «Манасты» ким жеткирмек?

Кошой баба, Бакай, Алман, Чубактын,

Шер экенин кантип, кимдер эскермек

деп Майрыкова Калыйка эжебиз ыр саптарында бергендей «Манас»-элибиз үчүн соолубас башат, көөнөрбөгөн көрөнгө, ыйык улуу мурас. Элибиздин салт санаасы, үрп адат, каада салты, тили, дили тарых, кулк мүнөз, жүрүм туруму, айтор кыргыз баласына тандык нерсенин баардыгы ушул «Манас» менен байланыштуу.

Ушундан улам «Манас» бизге барыбыз үчүн чоң дөөлөтпү?

– Ар намыс абийир, чечкиндүүлүк урпактарга керекпи?

– Эл жүгүн көтөрө билген урпак кайда?

– Эл ишеничин ким актайт?

– Сөзү менен иши айкалышты деп кимди айта алабыз? ж.б.у.с суроолор адамды ойго салат.

Кыргыз тили Ата-Журттун сыймыгы.

Кыргыз тили улуу Бабам чыйыры

Энем сүйлөйт, элим сүйлөйт бул тилде,

Кызы сүйлөйт кымча белдүү супсулуу

Кыргыз тили - жакшылыктын жарчысы,

Кыргыз тили - кутман элдин бактысы

Балам барктап асылдыгын даңктайлы,

Кыргыз тили кең жашоонун ачкычы

деп бул ыр саптары улуу бабам Манас тили кыргыз тил экендигин далилдейт.

Тилибиз да, дилибиз да Манастагыдай болсун деген тилектер менен төмөндөгү

«Манас» – соолубас башат» аттуу таймаш оюндун сценарийин сунуш кылабыз

Оюн таймашы: «Манас – соолубас башат» деген теманын астында өтөт, төмөнкүдөй беш бөлүмдөн турат:

1. Дил баяндар үчүн темаларды аныктоо
2. Интеллектуалдык таймаш (суроо-жооп иретинде)
3. Тапкычтыкты аныктоо таймашы
4. Омоктуу сөз орду менен.

**Дил баяндар үчүн тема аныктоо  
«Улут мурасы-улуу Манас»**

1. «Манас» эпосу-кыргыз тарыхынын алтын казынасы.
2. «Манас» эпосу-кыргыз турмушун чагылдырган күзгү.
3. «Манас баяны»- ыйык, баалуу мурас.
4. Манастагы биримдик идеясы-көөнөрбөс, эскирбес улуу ойчулдуктун башаты.
5. Манас баяны-азагтыктын, эркиндиктин, көз каранды эместиктин идеясы.
6. Кыргыздагы асыл нарктар кыргыздын өзүнүн топурагынан өнүп чыккан.
7. Ынтымак түбү- ийгилик, тиричилик түбү-бирдик.
8. Бирдик болбой тирдик болбойт.
9. Тили, дили биргелер менен канатташ болуу-кыргыздын негизги ой-тилеги.
10. Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды.
11. Биримдик-эл тынчтыгынын уюткусу
12. Ынтымак, достук-кызматташтыкка өбөлгө.
13. Манас-элибиздин өмүр тарыхы, кайгы-кубанычы, тилек-үмүтү.
14. Манас-жалпы журттун жашоосунун нугу.
15. Манас-кутман элдин ыйык куту.
16. Манас-эр жүрөктүүлүк менен кайраттуулуктун үлгүсү.
17. Манас-ынтымак менен биримдиктин чакырыгы.
18. Манас-кыргыз элинин түгөнбөс кенчи.
19. Тилибиз да, дилибиз да Манастагыдай болсун
20. Манасты эл оозунан жыйноочулар
21. Залкар Манасчы-Сагымбай.
22. XX кылымдын Гомери-Саякбай.
23. Чокон Валиханов жана Манас.
24. Василий Радлов – Фридрих Вильгельм жана Манасты эл оозунан жыйноо.
25. Октябрь төңкөрүшүнө чейин Манасты эл оозунан жыйноочулар.
26. Айкөл Манастын алп Саякбайдан жазылып алынышы.
27. Манасчылар жана Манастын варианттары.
28. Кытайда Манасты жыйноо.
29. Манастын орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилдениши.
30. Чет өлкөлөрдө Манастын изилдениши.
31. Окумуштуулардын, адабият ишмерлеринин «Манас» эпосу тууралуу айткандары.
32. «Манас»- байыркыны, кечээгини, бүгүнкүнү жана эртеңкини бириктире турган бүтүндүк.
33. Манастагы элдик педагогиканын топтолушу.
34. Манас-жашоо үчүн кеңири маалымат берүүчү булак.

35. Манастагы-башат болоорлук өбөлгөлөр-манасчы жана угарман.
36. Манас ар дайым бар болуп жашоо үчүн улуу толгоо.
37. Манас – айбалтаны аштоонун, азган журттун баштоонун куралы.
38. Биримдикти бекемдөө Манастын башкы парзы
39. Манас баяны-көз караштын бийиктигине көтөрүлүүнүн парзы.
40. Манас-отко салса күйбөгөн сууга салса чөкпөгөн туу казык.
41. Каныкейдей кайраттуу, Айчүрөктөй сулуу бол
42. Баатыр эл жүрөк Эне-Эжелеребиз Жаңыл Мырза, Кыз Сайкал, Курманжан Даткага таазим
43. Эне жүрөгү-кут чачкан түнөк.

**Интеллектуалдык таймаш  
суроо-жооп иретинде**

1. Зор «Манас» көлөмүнө жетпес ченем Чарчабай алты ай айтса түгөнбөгөн Кыргызда дагы толгон көп укмуштар Чынында баары Сенин күчүң белем. Бул ыр саптары кайсы залкар акын-жазуучунун калемине таандык? (1-Сооронбай Жусуев, 2-Алыкул Осмонов, 2-Турар Кожомбердиев).
2. Дүйнөдө канча тил бар? (5841, 5651, 4781).
3. «Манас» үчилтигинде ак куу кебинин ээси болгон сулуу? (1-Каныкей, 2-Арууке, 3-Айчүрөк).
4. Азиянын географиялык борбору? (1-Минусинск, 2-Кызыл шаары, 3-Абакан шаары).
5. «Манас» эпосун кеңири изилдеген эң биринчи кыргыз окумуштуусу? (1-Болот Юнусалиев, 2-Жума Жамгырчинов, 3- Турар Койчиев).
6. Кыргыз Эл жазуучусу Төлөгөн Касымбековдун туулган жылы, туулган айылы? (1912-жыл, Чоң-Кемин айылы, 1931-жыл, Ак-Жол айылы, 1937 Он-Арча).
7. Манастын энесинин чыныгы аты, ал эмне себептен Чыйырды атка конуп калган (Канышай, Шакан, Канымжан).
8. КМШга (СНГ) Кыргызстан качан мүчө болуп кирген? (ноябрь 1991, декабрь 1991, август 1991).
9. «Мажму-ат-таварих» аттуу тарыхый эмгектин автору? (Захреддин Багур, Сейф-ад-Дин-Аксыкенти, Аль-Фараби).
10. Кыргызстандын туштугундөгү Саймалы таштагы эстеликтердин жаралган доору? ( Мезиолит доору, Таш доору. Коло доору).
11. Алмамбет баатырга таандык тулпар?\* (Тайбуурул, Төлкүрөң, Сарала).
12. Бириккен улуттар уюмун кайсы өлкөлөр түзүшкөн?  
а) СССР, Кытай, АКШ, Германия, Франция.  
б) ССР, АКШ, Франция, Улуу Британия.  
в) АКШ, СССР, Кытай, Италия, Улуу Британия.
13. Заманыбыздын залкары Ч.Айтматовдун кайсы чыгармасында банги зат маселеси көтөрүлгөн? («Кыямат», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Эрте жаздагы турналар»).
14. Адамга ачуу менен таттууну бирдей берген эмне? (Бал, Шекер, Туз)
15. Дүйнөдөгү эн, узун тоо системасы? (Кавказ, Урал, Анды).

16. Ысык-Көлдүн суусунун январь айындагы орточо температурасы? (плюс 4 градус, 0 градус, -2 градус).
17. Кыргыз тилинин майрамынын 20 жылдыгы качан белгиленген? (1998-жыл 23-сентябрь, 1989-жыл 23-сентябрь, 1999-жыл 23-сентябрь).
18. Аалы Токомбаевдин каймана аты? (Балка, Чалкан, Орок)
19. Эң, алгачкы манасчынын ысымы ким? (Музооке, Жайсаң, Сагымбай)
20. Атактуу актёр Сүймөнкул Чокморов тартылган кайсы фильм «Оскарды жеңип алган? (Кызыл алма, Жетинчи ок, Дерсу Узала).
21. Кыргыздар 19-кылымда кайсы жазууну колдоношкан? (Латын, Араб, Орус).
22. Август айынын кыргызча аталышы? (Аяк оона. Баш оона, Бештин айы).
23. Сөз жөнүндөгү бул мыкты ырдын автору?  
Жакшы сөз сүйкүм угулат  
Жакшы сөз күндөн жылуурак  
Жакшы Адам сөзгө түшүнөт  
Жакшы Адам сөзгө жыгылат.  
Айралбай акты. караны  
Тамтаңдап ойду. талааны  
Тажатат сөзгө түшүнбөй  
Адамдын арсыз, жаманы.  
Картаңбы, жашпы, балабы  
Таанылат сөздөн абалы  
Сөздөргө маани берчү экен  
Байкасан, ата-бабаны.  
(Байдылда Сарногоев, Эсенгул Ибраев, Жалил Садыков)
24. Ч. Айтматовдун эң алгачкы чыгармасы? («Ботогөз булак», «Кызыл жоолук жалжалым», «Газетчи Дзюйю»).
25. Исландия мамлекетинин борбору? (Рейкьявик, Тегеран, Тольятти).
27. Кыргыздын чыгаан олуясы? (Калыгул, Арстанбек, Толубай).
- Тапкычтыкты аныктоо таймашы.**
1. Акылдуу карыя ... (агып жаткан дарыя).
  2. Адам эли менен ... (каз-өрдөк көлү менен).
  3. Кыргыз тили кылымдарды карыткан ... (эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан).
  4. Адамдын акылдуулугу анын берген суроосунан эмес ... (анын жообунан) билинет.
  5. Атанын сөзү ... (акылдын көзү).
  6. Илимдин падышасы ... (акыл). Сөздүн падышасы ... (макал).
  7. Кулактан уккан суук сөз ... (курсакка барып муз болот).
  8. Көз көрбөгөндү ... (сөз көрөт).  
Макал сөздүн атасы ... (макул сөздүн жетеси).
  9. Эл тарыхы ... (эне тилинде).
  10. Кылыч жарасы бүтөт ... (сөз жарасы) бүтпөйт.
  11. Жамандын берген ашынан ... (жакшынын берген сөзү) артык.
  12. Жабыла көтөргөн жүк ... (жеңил).
  13. Өмүрдүн чеги бар ... (өнөрдүн чеги жок).
  14. Сулуулукту көздөн издебе ... (сөздөн изде).
  15. Улут намысын тил коргойт. жигит намысын ... (дил коргойт).
  16. Акылдуунун акылын укпасаң, ... (акмактын кеңешине зар болосуң).

17. Жакшынын өзү өлсө да ... (сөзү өлбөйт).
18. Дарак тамыры менен даңктанат ... (Адам адеби менен даңктанат).
19. Жакшыдан жакшы туулат жаркылдаган ... (Каргадан карга туулат каркылдаган).
20. Сөз бар деп айта бербө ... (бут бар деп баса бербө).
21. Тарбия ... (тилден) башталат.
22. Өз камын ойлогон өспөйт ... (Эл камын ойлогон көктөйт).
23. Жашында берсин мээнетти ... (Карыганда берсин дөөлөттү).
24. Жорто албаган жол бузат ... (айта албаган сөз бузат).
25. Өсөөр өзүн сыйлайт ... (Өспөс жатын сыйлайт).
26. Жолборс изинен кайтпайт ... (Жигит сөзүнөн кайтпайт).
27. Тууган катары кучакташтырган да — Тил ... (Душман катары бычакташтырган да - Тил).
28. Оор иштен коркпо ... (оор сөздөн корк).
29. Адамдын көркү чүпүрөк ... (дарактын көркү жалбырак).

**Омоктуу сөз орду менен**

**Сөз оюн**

**Бул** деген сөзгө ак ты кошсом, Кадимки эле **Булак** болду  
Б ордуна К ны койсом, Бир кичине **Кулак** болду.  
К сын алып таштасам Бир заматта **Улак** болду.  
**Утту** кошсом **Булга** Пайда болду **Булут**.  
Б сын алсам бат эле Өзгөрдү болуп **Улут**.

БУЛ га кошсом БУЛ ду, Болуп чыкты БУЛБУЛ.  
Б ордуна Дны койсоң Арыбаган ДУЛДУЛ.  
Калем алып өзүң да Өзгөртүп көр сөздөрдү.  
Биргелешип сөз оюн Ойной турган кез келди.  
Эки маани берген сөз. Эки жактан бириксе, Кандай түргө келгенин Өзүн талдап иликте. (кыш-так) Улай берсең ушинтип Далай сөздү табасың. Маанилерин иликтеп Көптү билип аласың.

**Бир сөз канча өзгөрдү**

Өзгөрбөй бул сөз ордунда Турган эле **Суу** болуп.  
С ордуна Т койсом, Желбиреди **Туу** болуп.  
Т ордуна К койсом Кетти аппак **Куу** болуп.  
К ордуна Б койсом, Кадимки эле **Буу** болду.  
Д койсом Б ордуна Турушкандар **Дуу** болду.

**Ч** койсом Д ордуна Жер жаңырткан **Чуу** болду.  
**Ч** ордуна **Ж** койсом, Сөз чыкты ЖУУ деген **Ж** ордуна **Ш** койсом Дабыш чыкты **Шуу** деген **Ш** ордуна **З** койсом Үн угулду **Зуу** деген. Бир эле сөздү бир тамга Өзгөрүлттү канчага. Иликтеп көптү билүүгө Түрткү берет ал сага.

**Адабияттар:**

1. Сыдыкбеков Т. Тарых жана Манас; Ала Тоо-1968 №11
2. Чоротегин Т. «Манас» дастанынын жаралыш доору тууралуу: Кыргызстан маданияты – 1993 №38-39. Манас: эпос Орозбак уулу Сагынбайдын варианты боюнча. Ред. Ч. Айтматов - ф. Кыргызстан 1978-1982-жж.
3. Кыргыздын аяны-түш, баяны-жомок №4(33) апрель 2009 жыл шоокум журналы.
4. Өтүлгөн маданий-массалык иш чаралардын материалдары.